

SŁAWOMIR ŚNIATKOWSKI

Milczenie i literatura

Zarys problematyki

Wprowadzenie

Problematyka milczenia od dawna i na wiele sposobów obecna jest w literaturze. Ostatnio wzrasta też wyraźnie zainteresowanie milczeniem w teorii literatury i w językoznawstwie. Jest to w pełni uzasadnione, jeśli przyjąć za J. Rokoszołą, że „cała literatura – sztuka posługiwania się językiem – jest tyleż umiejętnością opanowania możliwości, jakie daje język, co sztuką gry z milczeniem”¹. I. Dąbska traktuje milczenie m.in. jako kategorię estetyczną², która z kolei – zdaniem J. Lalewicza – wiąże się z określonym typem myślenia o literaturze w kontekście kulturowym³.

Rozważając obecność problematyki milczenia w utworach literackich warto zwrócić uwagę na dwa jej aspekty. W aspekcie treściowym mamy do czynienia z różnorodnymi postaciami milczenia stematyzowanego, będącego bezpośrednio w tekście utworu przedmiotem pisarskiej refleksji. Refleksja ta może stanowić główny temat utworu lub być jednym z tematów podrzędnych, istotnych jednak dla wymowy całości dzieła⁴. Aspekt formalny obejmuje teoretycznoliterackie rozważania nad pauzą i przemilczeniem w strukturze dzieła literackiego oraz zagadnienie graficznych odpowiedników wszelkich postaci milczenia w języku pisany⁵.

Zilustrowanie wymienionych aspektów wybranymi przykładami jest próbą przyporządkowania określonych zagadnień związanych z milczeniem odpowiednim sferom rozważań.

W artykule uwzględniono także pozaliterackie odniesienia kulturowe, takie, jak filozofia, religia, stosunki społeczne – współtworzą one kontekst kulturowy stanowiący naturalne tło komunikacji językowej⁶, której formą jest literatura.

Milczenie jako temat literatury pięknej

Stematyzowana postać milczenia była od dawna obecna w literaturze w różnorodnych wariantach i motywach. Wielokrotnie pojawia się w *Biblii*⁷, obecna jest w mitologii greckiej⁸. Wyraźne nasilenie pisarskiej refleksji nad milczeniem widoczne jest w romantyzmie.

„Milczenie – pisze M. Kalinowska – było przedmiotem romantycznej refleksji nad trudnością wyrażenia w słowie bogactwa świata wewnętrznego jednostki nad niewystarczalnością językowych sposobów komunikacji między ludźmi”⁹.

Problem ograniczonych możliwości wyrażania języka pojawia się w *Marii Malczewskiego*, *Dziadach* Mickiewicza, w twórczości Słowackiego i Norwida¹⁰. Norwid poświęcił milczeniu osobny esej, w którym postulował uznanie jego postaci – przemilczenia – za część mowy: „to, co od mówienia więcej wyrazić może, musiałoby być mówienia – częścią”¹¹.

Dostrzec tu można charakterystyczne także dla współczesnej filozofii przekonanie, iż milczenie jest pojemniejsze treściowo, jedynie zdolne „wyrzucić” niewyrażalne.

Warto zwrócić uwagę na fakt, że problematyka milczenia pojawia się pierwotnie na gruncie rozważań dotyczących języka poetyckiego. Nie wydaje się to dziwne, jeśli uwzględnimy, że poezja (podobnie jak w metafizyce) próbuje wykroczenia poza doświadczenie potoczne, a także poza poznanie naukowe. Stąd tak częsty kontakt języka poezji i języka filozofii z niewyrażalnym, nieustanne balansowanie między językiem a milczeniem.

W eseju pt. *Między słowem a milczeniem* M. Jastrun wskazuje na granicę słowa jako początek twórczości poetyckiej: „poezja nadaje kształt rzeczom nieobecnym albo raczej jeszcze niewidzialnym”¹². Refleksja nad wzajemnymi zależnościami między słowem a milczeniem w poezji – tak wyraźna i powszechna w romantyzmie – jest od tamto czasu stale obecna w twórczości późniejszych pokoleń poetów.

„W świecie Rilkego – pisze Jastrun – komunikacja między widzialnym a niewidzialnym dla człowieka odbywa się nie tyle przez słowa, ile przez milczenie i muzykę, która jest mową milczenia”¹³.

I dalej:

„Mallarmé zetknął poezję z tą ostatnią granicą, gdzie słowo przechodzi w milczenie. Valéry waha się ustawicznie między słowem a zamilknięciem, bytem a nicością”¹⁴.

Austriacki krytyk, H. Politzer, analizując przemiany motywu syreniego śpiewu w poezji europejskiej (od Homera do Kafki i Rilkego), stwierdza, że:

„milczenie współczesnej poezji nie jest odpowiednikiem wymownej ciszy pauz muzycznych ani też zawieszeniem głosu otwierającym pole dla sugestii tego, co niewypowiedzialne, [...] w milczeniu tym wyraża się raczej inkoherencja między słowem a światem, zerwanie się wzajemnego kontaktu”¹⁵.

Dylematy komunikacji słownej prowadzą często do literackiej refleksji o charakterze egzystencjalnym. Już w romantyzmie pojawia się problem samotności: zamiast komunikacji występuje milczenie¹⁶. Późniejsze Kawkowskie *Milczenie syren* jest także milczeniem odosobnienia i wyobcowania¹⁷.

Literatura ukazuje milczenie, jakie może pojawić się w relacji człowiek-Bóg. Milczenie takie posiada różną wartość i różny ciężar emocjonalny: od milczenia bezradności aż do sprzeciwu czy nawet buntu, zwłaszcza wobec problemu cierpienia. Tajemnica Bożego działania, której człowiek nie potrafi przeniknąć, nosi często miano „milczenia Boga”. Z tego rodzaju milczeniem spotykamy się m.in. w *Wielkiej Improwizacji* z III części *Dziadów*, a także w powieści S. Endo pt. *Milczenie*¹⁸.

W literaturze obecna jest również refleksja nad wpływem milczenia jako określonej postawy czy specyficznego zachowania na stosunki społeczne. J. Szczygiel w powieści pt. *Milczenie* zastanawia się nad mitotwórczą funkcją milczenia w społeczności małomiasteczkowej¹⁹. Z kolei *Milczenie morza* Vercorsa to studium milczenia, które staje się sprzeciwem wobec barbarzyństwa, sprzeciwem wobec najeźdźcy²⁰. J. Błoński nazywa je „odmową, milczącą i pogardliwą odmową, stoicką z ducha [...], lecz nasyconą osobliwie aktualnym przeświadczeniem, że nie przystoi kulturze mierzyć się z tym, co nieludzkie, apokaliptyczne”²¹.

Milczenie w kulturze rodzi się jednak nie tylko w obliczu zagłady – powstaje także na styku odmiennych kultur, wynika z odmienności zachowań kulturowych i tradycyjnych mentalności. To drugi ważny temat wspomnianej już powieści S. Endo²². Refleksji nad milczeniem odzwierciedlającym stosunki międzyludzkie wiele miejsca poświęca H. Böll. Pojawia się ona w *Zwierzeniach clowna* i niemal w całości wypełnia opowiadanie pt. *Doktor Murke zbiera milczenie*²³.

Nie sposób tu omówić wszystkich utworów podejmujących problematykę milczenia. Przedstawione przykłady wydają się wystarczające dla dostrzeżenia faktu, że milczenie stanowi w aspekcie treściowym osobną kategorię tematów obecnych w literaturze.

Przemilczenie i pauza w strukturze dzieła literackiego

Milczenie obecne jest w utworze literackim nie tylko w postaci stematyzowanej (w aspekcie treściowym), ale także w różnych wariantach realizacyjnych w samym tekście literackim, w strukturze języka pisanego (aspekt formalny). Najczęściej przywołuje się tu pojęcia przemilczenia i pauzy.

Przemilczenie wiąże się z teorią sugestii (mowy nie-wprost) opracowaną i wprowadzoną do poetyki w Indiach w pierwszym tysiącleciu naszej ery²⁴. Teoria ta stała się podstawą dla funkcjonowania różnych tropów i figur semantycznych (m.in. aluzji, symbolu, metafory i przemilczenia)²⁵.

Sugestia może odwoływać się do sfery emocjonalnej lub intelektualnej odbiorcy. W pierwszym przypadku służy zacieraniu jasności przekazu i komplikuje jego odbiór; może mieć także działanie hipnotyzujące²⁶. W relacji do sfery intelektualnej ma na celu sugerowanie znaczeń. Nośnikiem znaczenia jest przemilczenie, znaczenie natomiast rekonstruowane jest w oparciu o werbalny kontekst²⁷. St. Sierotwiński charakteryzuje przemilczenie jako „zaznaczone lub domyślne, jakby puste miejsce, lukę w treściowym wypełnieniu konstrukcyjnego schematu utworu”²⁸. A. Okopień-Sławińska określa przemilczenie jako zapowiedź przemilczenia pewnych spraw²⁹.

W przytoczonych definicjach istotne jest zwrócenie uwagi na element dostrzegalny w strukturze tekstu, któremu w języku pisanym odpowiada najczęściej pauza (myślnik) lub wielokropek³⁰.

„Przemilczenie – zauważa T. Cieślukowska – występuje w literaturze zwykle w *oratio recta* i służy pominięciu spraw powszechnie znanych – wynikających z kontekstu, albo wyjaśnianiu nastawień emocjonalnych”³¹.

Sierotwiński podaje dwa rodzaje przemilczeń: eliminujące, które odpowiadają Ingardenowskiemu miejscu niedookreślenia oraz postulujące, do których zalicza zamilknięcie i aluzję³².

Dla Ingardena utwór literacki jest przedmiotem czysto intencjonalnym i jako taki uzależniony jest w dużym stopniu od zachowań percepcyjnych czytelnika. W procesie konkretyzacji czytelnik może wypełnić miejsca niedookreślenia istniejące w strukturze dzieła jako wynik schematycznego ujęcia rzeczywistości³³. Owa schematyczność wynika z konieczności selektywnego użycia języka i stosowania celowego przemilczania w opisie świata przedstawionego³⁴. W literaturze współczesnej do teorii sugestii nawiązuje – opisana przez U. Eco – poetyka dzieła otwartego³⁵.

Przemilczenie postulujące to w większości figury retoryczne należące do tzw. figur myśli. Są to „konstrukcje semantyczne służące intelektualnym, emocjonalnym i estetycznym celom perswazji”³⁶. Zamilknięcie (gr. *aposiōpesis*, łac. *reticentia*) polega na przerwaniu wypowiedzi, aby jej ciąg dalszy pozostawić domysłowi odbiorcy³⁷. Z kolei aluzja (napomknienie), odwołując się do wiedzy odbiorcy, wymaga uzupełnienia wypowiedzi w jeden określony sposób³⁸. Przemilczeniem postulującym jest też pozorne przemilczenie (gr. *parosiōpesis*, łac. *praeteritio*). Jest to odmiana zamilknięcia z wyraźnym wskazaniem tego, co ma być przemilczane.

Z innych figur myśli pozostających w związku z milczeniem w strukturze wypowiedzi literackiej warto jeszcze – za M. Korolko – przytoczyć pominięcie (gr. *apōphansis*, łac. *praetermissio*), które uwydatnia jakąś sprawę przez pozorne jej omijanie, przymówkę (gr. *ēmp̄h̄sis*, łac. *significatio*) sugerującą głębokie treści przez dwuznaczność wypowiedzenia lub nagle urwanie wypowiedzi czy wreszcie pomniejszenie (gr. *litōtes*, łac. *deminutio, extenuatio*), kiedy mówca wprost przyznaje, że z określonych względów nie omawia danego tematu, przy czym istotne tu jest odpowiednie zestrojenie wypowiedzi z gestem i mimiką³⁹.

Wymienione figury retoryczne zawierające milczącą przesłankę mogą służyć konstrukcji dzieł literackich⁴⁰.

Obok przemilczenia równie istotnym i mającym liczne warianty realizacyjne elementem języka utworu literackiego jest pauza. Obecność pauzy w dziele literackim pozostaje w ścisłym związku z funkcjami pełnionymi w języku mówionym, gdzie – co podkreśla St. Sierotwiński – pauza jest świadomym zawieszeniem głosu o celu ekspresywnym⁴¹. W deklamacji jest to „sygnał emocjonalny i sposób modulowania semantycznej wyrazistości tekstu”⁴².

Pauza jako środek ekspresji podlega takim samym prawom jak środki językowe: jest fakultatywna i wymienna⁴³. A. Kulawik zalicza pauzy do sfery wyborów stylistycznych, w której przede wszystkim decyduje się charakter prozodyjny wypowiedzi: wypowiedź prozą lub wierszem⁴⁴. W prozie pauza dotyczy zawsze składni, określa granice członów składniowych, natomiast o jej występowaniu w wierszu decyduje arbitralnie poeta⁴⁵.

A. Nowakowska analizując obecność pauz w tekstach współczesnej prozy polskiej zwraca uwagę zwłaszcza na te fragmenty, w których sytuacja komunikacyjna pozwala uznać, że tekst jest stylizowany na mówienie⁴⁶. Autorka przyjmuje – za L. Ceplitisem⁴⁷ – kryterium funkcjonalne i wyodrębnia dwie grupy pauz: pauzy semantyczne i asemantyczne. W tekście pisanym występują jedynie te pierwsze (co nie zawsze odpowiada pauzom realizowanym przez odbiorcę, np. w czasie głośnego czytania)⁴⁸.

Wśród pauz semantycznych Ceplitis wyodrębnia pauzy intelektualne, służące wydzieleniu w tekście grup wyrazowych oraz ematywne, które nadają wypowiedzi charakter emocjonalny.

W tekście pauzy są albo immanentnie zawarte w wypowiedzi stylizowanej na mówienie, albo ujawnione w narratorskim komentarzu. Pauzy w tekście zaznacza się m.in. przez układ tekstu, rodzaj czcionki i interpunkcję.

Warto tu przytoczyć kilka uwag dotyczących myślnika, który – według M.R. Mayenowej – „jest znakiem szczególnym. Nie jest znakiem stosunków składniowych, jest znakiem pauzy, której nie przypisujemy określonej składniowej wartości [...]. Myślnik nie mówi o związkach między wyrazami, lecz o tym, jak się mówi. Jest znakiem wnoszącym informację metajęzykową: tu pauza”⁴⁹.

Nie wszyscy językoznawcy skłonni są uznać zanegowanie funkcji składniowych myślnika⁵⁰. Warto tu jednak podkreślić uwagę o jego metajęzykowym charakterze – może on pełnić funkcję wyznacznika stylistycznego⁵¹. Wydaje się możliwe uznanie także pauzy (w języku mówionym) za element przenoszący informację metajęzykową: jak się mówi.

S. Mikołajczak stwierdza⁵², że w utworach literackich sposób mówienia wpływa na treść wypowiedzi, a obecność pauz staje się wyznacznikiem autorskiej interpretacji tekstu. Służą temu przede wszystkim pauzy wewnątrzdaniove, będące metajęzykowym komentarzem, akcentujące istotne elementy opisu czy opowiadania oraz wprowadzające wyliczenia, wyszczególnienia i informacje precyzujące. Mikołajczak

klasyfikuje użycie myślników w tekście pisany jako czysto formalne, ściśle gramatyczne oraz interpretacyjne względem treści i formy zdania. Funkcje interpretacyjne mogą być bardzo zróżnicowane: „od w wysokim stopniu zgramatykalizowanych czy nawet sformalizowanych po całkowicie zsemantyzowane”⁵³.

Należy tu również wspomnieć o pauzie jako zjawisku parajęzykowym: dotyczy to pauz niesegmentalnych, które L. Pszczołowska zalicza (obok intonacji, tempa i in.) do grupy elementów suprasegmentalnych⁵⁴.

Szczególną rolę odgrywa pauza w organizacji wypowiedzi wierszem. Ze względu na fakultatywny charakter pauz M. Dłuska nie zalicza ich do strukturalnych czynników wiersza, wyznaczając im miejsce raczej w sferze deklamatoryki⁵⁵. Wielu autorów podkreśla jednak ich znaczenie dla wersyfikacji. Sierotwiński wyróżnia tzw. pauzę metryczną, ściśle związaną ze strukturą wiersza. Pauza ta służy zaznaczeniu średniówki lub klauzuli wersu, może też zastępować dźwięk dla wyrównania katalektyki⁵⁶.

Pauza odgrywa ważną rolę w konstrukcji przerzutni, gdzie nie odpowiada składniowo-intonacyjnemu ukształtowaniu wypowiedzi.

B. Gonczarow wskazuje na znaczenie pauz dla ukształtowania rytmu wiersza. Charakterystyczne jest rozbijanie wersu na kilka części, aby podkreślić rytm i nadać wyrazistość poszczególnym słowom (np. w poezji W. Majakowskiego)⁵⁷.

A. Kulawik uznaje pauzę za dominantę wiersza i zastanawia się nad możliwościami arbitralnego jej użycia; chodzi głównie o ustalenie, na jakie jednostki pauzy segmentują tekst: na – charakterystyczne dla prozy – zdania, czy też odpowiednie dla wiersza – wersy. Pauza jest więc elementem zapewniającym wypowiedzi autonomię prozodyjną: jej arbitralne użycie odpowiada pauzie wersyfikacyjnej⁵⁸.

Podsumowanie

Jak wynika z tego krótkiego szkicu, teoretycznoliteracka i językoznawcza refleksja nad fenomenem milczenia w utworze literackim wypracowały własne kategorie pojęć dla opisu tego zjawiska.

O ile refleksje pisarzy przybierają najczęściej postać stematyzowanego milczenia w płaszczyźnie treściowej utworu, to teoria literatury i językoznawstwo ukazują „grę z milczeniem” w strukturze dzieła literackiego. Zakresy tych rozważań wzajemnie się uzupełniają, zmierzając do coraz bardziej precyzyjnego i adekwatnego określenia wzajemnych relacji między językiem a milczeniem. Należy także podkreślić znaczenie pojęć i teorii wypracowanych na gruncie badań nad milczeniem w literaturze dla lepszego zrozumienia struktury i funkcji języka mówionego. Pragmatyngwistyczne badania nad językiem mówionym pozwalają z kolei odkrywać zależności między językiem a milczeniem, które znajdują odzwierciedlenie w lite-

raturze, w języku pisanim. Potwierdza to komplementarność różnych nauk o języku w możliwie wszechstronnej analizie zarówno fenomenu języka, jak i milczenia.

Przypisy

¹ J. Rokoszowa, *Język a milczenie*, Biuletyn PTJ, z. XI, 1986, s. 133.

² Por. I. Dąbska, *Milczenie jako wyraz i jako wartość*, Roczniki Filozoficzne, t. XI, s. 1, 1963, s. 73–79.

³ Por. J. Lalewicz, *Komunikacja językowa i literatura*, Ossolineum, Wrocław 1975, s. 69.

⁴ Rozróżnienie między tematem głównym a tematem podrzędnym w utworze literackim proponuje St. Sierotwiński w *Słowniku terminów literackich. Teoria i nauki pomocnicze literatury*, Ossolineum, Wrocław 1986, s. 260–261.

⁵ Jedną z klasyfikacji znaków pisarskich oznaczających przerwanie mowy można znaleźć już w *Gramatyce języka polskiego* autorstwa J. Muczkowskiego, Kraków 1849, s. 295–298.

⁶ Na temat kontekstu kulturowego por. m.in. Z. Nęcki, *Komunikowanie interpersonalne*, Ossolineum, Wrocław 1992, s. 70 oraz J. Anusiewicz, *Kulturowa teoria języka. Zarys problematyki*, w: *Język a kultura*, t. I, red. J. Anusiewicz i J. Bartmiński, *Wiedza o Kulturze*, Wrocław 1991, s. 17–30.

⁷ Liczne refleksje dotyczące milczenia znaleźć można w księgach mądrości: por. np. Koh 3,7; Prz 11, 12–13 i in. *O milczeniu w Biblii*, por. także artykuł D. Danek, *Słowo biblijne wobec niewyraźności słownej*, w: *Biblia a literatura*, red. St. Sawicki i J. Gotfryd, Wydawnictwo TN KUL, Lublin 1986, s. 67–84.

⁸ Mitologia grecka personifikuje milczenie w postaci bóstwa Harpokratesa – por. Wł. Kopaliński, *Słownik symboli*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1990, s. 297.

⁹ M. Kalinowska, *Mowa i milczenie. Romantyczne antynomie samotności*, PIW, Warszawa 1989, s. 42.

¹⁰ Por. tamże.

¹¹ C. Norwid, *Milczenie*, w: tegoż, *Pisma wybrane*, wybór i oprac. J.W. Gomulicki, t. IV: *Proza*, PIW, Warszawa 1968, s. 288.

¹² M. Jastrun, *Między słowem a milczeniem*, Czytelnik, Warszawa 1979, s. 124.

¹³ Tamże, s. 126.

¹⁴ Tamże, s. 128.

¹⁵ H. Politzer, *Milczenie syren. Studia z literatury niemieckiej i austriackiej* (wybór), przeł. J. Hummel, PIW, Warszawa 1973, s. 11.

¹⁶ M. Kalinowska, *Mowa i milczenie...*, op. cit.

¹⁷ Por. H. Politzer, *Milczenie syren...*, op. cit., s. 22.

¹⁸ Por. S. Endo, *Milczenie*, przeł. J. Denysenko, IW PAX, Warszawa 1971.

¹⁹ Por. J. Szczygieł, *Milczenie*, PIW, Warszawa 1977.

²⁰ Por. Vercors (Jean Bruller), *Milczenie morza*, przeł. W. Rogowicz, PIW, Warszawa 1966.

²¹ J. Błoński, Przedmowa do książki Vercorsa, *Milczenie morza*, op. cit., s. 11.

²² S. Endo, *Milczenie*, op. cit.

²³ Por. H. Boll, *Zwierzenia clowna*, przeł. T. Jętkiewicz, Czytelnik, Warszawa 1987, oraz tegoż, *Doktor Murke zbiera milczenie*, w: tegoż, *Śmierć Lohengrina i inne opowiadania*, przeł. T. Jętkiewicz, Czytelnik, Warszawa 1977, s. 177–219.

²⁴ Por. S. Cieślukowski, *Indyjska droga do teorii sugestii. Słowo–Sphota–Dhvani*, Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych ŁTN, 30 (1976), z. 8, s. 1.

²⁵ Por. S. i T. Cieślukowscy, *Sacrum i maska czyli o wypowiedzianiu niewypowiedzianego*, Roczniki Humanistyczne, 28 (1980), z. 1, s. 75–82.

²⁶ Por. M. Podraza-Kwiatkowska, *Symbolizm i symbolika w poezji Młodej Polski. Teoria i praktyka*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1975.

²⁷ Por. T. Cieślukowska, *Przemilczenie w prozie. W kręgu teorii sugestii*, w: *O wartościowaniu w badaniach literackich. Studia pod red. St. Sawickiego i Wł. Panasa*, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 1986, s. 245–255.

²⁸ St. Sierotwiński, *Słownik terminów literackich...*, op. cit., s. 198.

²⁹ Por. *Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, Ossolineum, Wrocław 1976, s. 391.

³⁰ Por. S. Jodłowski i W. Taszycki, *Zasady pisowni polskiej i interpunkcji ze słownikiem ortograficznym*, Ossolineum, Wrocław 1985, s. 181–183 oraz K. Pi-sarkowa, *O komunikatywnej funkcji przemilczenia*, Zesz. Prasozn. 1 (1986), s. 29.

³¹ T. Cieślukowska, *Przemilczenie w prozie...*, op. cit., s. 246.

³² St. Sierotwiński, *Słownik terminów literackich...*, op. cit., s. 198–199.

³³ Por. R. Ingarden, *O dziele literackim. Badania z pogranicza ontologii, teorii języka i filozofii literatury*, przeł. M. Turowicz, PWN, Warszawa 1960, s. 316–326. Por. także Z. Mitosek, *Teorie badań literackich. Przegląd historyczny*, PWN, Warszawa 1983, s. 130–133 oraz H. Markiewicz, *Problem miejsc niedookreślenia w dziele literackim*, w: tegoż, *Przekroje i zbliżenia dawne i nowe. Rozprawy i szkice z wiedzy o literaturze*, Warszawa 1976, s. 348.

³⁴ Por. R. Ingarden, *Szkice z filozofii literatury*, Polonista, Łódź 1947.

³⁵ Por. U. Eco, *Dzieło otwarte. Forma i nieokreśloność w poetykach współczesnych*, przeł. J. Gałuszka, L. Eustachiewicz, A. Kreisberg i M. Oleksiuk, Czytelnik, Warszawa 1973.

³⁶ M. Korolko, *Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1990, s. 112.

³⁷ Tamże, s. 115.

³⁸ St. Sierotwiński, *Słownik terminów literackich...*, op. cit., s. 21.

³⁹ Por. M. Korolko, *Sztuka retoryki...*, op. cit., s. 112–121.

⁴⁰ O milczącej przesłance zawartej w figurach retorycznych pisała S. Skwarczyńska w artykule *Przemilczenie jako element strukturalny dzieła literackiego*, w: tejże, *Z teorii literatury. Cztery rozprawy*, Łódź 1947, s. 7–45.

⁴¹ Por. St. Sierotwiński, *Słownik terminów literackich...*, op. cit., s.173.

⁴² *Słownik terminów literackich*, op. cit., s. 348.

⁴³ Por. M. Dłuska, *Próba teorii wiersza polskiego*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1980, s. 19.

⁴⁴ Por. A. Kulawik, *Poetyka. Wstęp do teorii dzieła literackiego*, PWN, Warszawa 1990, s. 164–171.

⁴⁵ Tamże, s. 169.

⁴⁶ Por. A. Nowakowska, *Pauza w tekście pisanym*, Por. Jęz., 3(1984), s. 173–180.

⁴⁷ Por. L. Ceplitis, *Analiz reczowej intonacji*, Ryga 1974, s. 66–74.

⁴⁸ Por. A. Nowakowska, *Pauza w tekście pisanym*, op. cit., s. 177.

⁴⁹ M.R. Mayenowa, *Poetyka teoretyczna. Zagadnienia języka*, Ossolineum, Wrocław 1974, s. 316.

⁵⁰ Przeciwne stanowisko zajmują m.in. A. Kulawik, Z. Klemensiewicz, S. Mikołajczak.

⁵¹ Por. S. Mikołajczak, *Funkcje pauzy w wypowiedzeniach utworów Bolesława Prusa*, *Studia Polonistyczne*, t. VII, 1979, s. 103–111.

⁵² Tamże, s. 103.

⁵³ Tamże, s. 105.

⁵⁴ Por. L. Pszczołowska, *O zjawiskach parajęzyka w utworze literackim*, *Pamiętnik Literacki*, t. XL, 1969, z. 1, s. 139–147.

⁵⁵ Por. M. Dłuska, *Próba teorii wiersza polskiego...*, op. cit., s. 20.

⁵⁶ Por. St. Sierotwiński, *Słownik terminów literackich...*, op. cit., s. 173.

⁵⁷ Por. *Kratkij słowar literaturowiedczeskich terminow. Kniga dla uczaszczichsja* red. L.J. Timofiejew i S.W. Turajew, Moskwa 1985, s. 104.

⁵⁸ Por. A. Kulawik, *Poetyka...*, op. cit., s. 194.